

Скільки ж нас загинуло? Причини та наслідки розмаїття оцінок кількості загиблих від Голодомору

Геннадій Єфіменко

Питання демографічних втрат є актуальним у публічному висвітленні Голодомору. Воно постійно лунає на зустрічах із журналістами та подається в більшості повідомлень. Цього року, після нетривалого періоду затишшя, бурхлива дискусія у питанні щодо кількості втрат поновилася. LikBez вважає за доцільне дати невеликий огляд, у якому буде висвітлено суть проблеми.

Дискусійність полягає у визначенні кількості померлих від голодної смерті. Діапазон поширюваних цифр доволі широкий – від 1,8 до 15 млн. осіб. Це, звичайно, якщо не брати до уваги міфу про «**81 млн. українців за переписом 1929 року**», за яким втрати ще вищі. При цьому є теза, з якою погоджується кожна із сторін: точну цифру загиблих установити неможливо. Це зумовлюється як самим характером злочину, так і незадовільними результатами роботи державних органів реєстрації громадянського стану (ЗАГС) в УСРР 1932-1933 роках. Тому у нашому дописі йтиметься про різні оцінки втрат та про їх обґрунтування.

В основу аналізу покладено розуміння, що кількість загиблих від голоду – розрахункова величина. Це різниця між реальним числом померлих та «звичайною», природною смертністю, яка існувала б і за умови відсутності голоду. **Спеціальні підрахунки загиблих від Голодомору ні ЗАГСами, ні органами ДПУ не велися.**

Фактори, що зумовили ту чи іншу оцінку втрат, стали основою для запропонованої нижче класифікації:

- **Особисті враження сучасників голоду.** Вони виникли під впливом баченого на власні очі та почутого від безпосередніх свідків. Озвучувані цифри відчутно різнилися. Це могло бути і «**10 чи 15 мільйонів душ**», про що писав у листі від 31 травня 1933 р. італійський консул Серджо Граденіго. І **18 млн.**, про які у приватних розмовах у серпні 1934 р. говорив керівник хорової капели «Думка» Нестор Городовенко. Називалася і цифра в **7 млн.**, про яку писав у листі до Максима Горького працівник Харківського електромеханічного заводу Яків Сапсай і яку, як це не дивно звучить, прихильники цієї цифри і сьогодні використовують як аргумент.
- **Версії-враження, висловлені публічно.** Вони були характерні для країн Заходу в хронологічно близькі до Голодомору роки. Такі оцінки, як правило, робилися на основі отриманих з СРСР повідомлень. Незважаючи на те, що замітки про голод в закордонній пресі почали з'являтися ще в лютому 1933 р., **перша конкретна публічна оцінка втрат** пролунала на початку липня 1933 р. і належала вона випускнику Гарварда і викладачу політології в Північно-Західному університеті Річарду Саллету. У короткій замітці у газеті *New York World Telegram* він озвучив **цифру в 10 млн.** За свіжим слідом подій лунали й інші, менші оцінки втрат – **від 1 до 5 млн.** Мало того, знайшлися навіть такі

діячі, які втрати взагалі заперечували. Як приклад такого підходу можна згадати позицію кореспондента *New York Times* Волтера Дюранті та колишнього прем'єр-міністра Франції Едуарда Ерріо. Власне, через такого роду публічні заперечення смертності від голоду, які були зроблені авторитетними особами, та завдяки симпатіям до комуністичних ідей у західному суспільстві проблема Голодомору незабаром зникла з публічного обговорення на Заході. Негативну роль у цьому зіграло і назване вище розмаїття оцінок демографічних втрат.

26 серпня 1933 року. Прибуття Едуара Ерріо до Одеси та перші промови. Усі пов'язані з Ерріо матеріали подавалися на перших шпальтах газет. Ці приклади - з газети "Известия" за 27 та 29 серпня

Таким чином, у хронологічно **перших оцінках** не існувало скільки-небудь усталеної та узгодженої цифри демографічних втрат. Інакше і бути не могло, оскільки їхньою характерною рисою була відсутність реального підрахунку, що був би можливим лише при застосуванні статистично-демографічних показників. Слід зазначити, що нові оцінки-враження час від часу вводилися в обіг і надалі, тобто їх поява не обмежилася першими роками після Голодомору.

- **Версії-розрахунки з використанням обмеженої кількості статистичних даних.** Хронологічно це період до 1989 р. Найпершими і найвагомішими за наслідками слід назвати розрахунки, які були оприлюднені ще в 1942 р. за підписом «С.Сосновий». За стартову величину там взяті відомі автору тієї статті дані поточного обліку населення станом на 1 січня 1932 та 1 січня 1933 років, які порівнюються з **результатами перепису 1939 р.** В розрахунках Соснового дефіцит населення становив близько 7,5 млн., але спеціально підкреслювалося, що ця цифра – не показник загиблих від голодної смерті, а загальна нестача населення. Кількість безпосередньо загиблих оцінювалася **у 4,8, млн., з яких у 1932 -1,5 млн., а у 1933 – 3,3 млн.** І хоча при цьому не згадувалися інші чинники зменшення населення у 1930-х роках та фактично ігнорувалися наслідки колективізації з її репресіями та примусовим переселенням на північ СРСР так званих «куркульських господарств» (саме це стало причиною таких високих показників втрат у 1932 р.), все-таки це був перший розрахунок, який був здійснений з використанням статистичних даних.

ТЕРИТОРІЯ ТА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ.							
№ за чергою	НАЗВА ОБЛАСТЕЙ	Територія в кв. клм	Кількість рад		Населення (в тис.)		
			Всього	В т.ч. сільських	Всього по області		В т.ч. міського
а	б	1	2	3	4	5	6
1	Київська	72704,4	2620	2571	6347,8		1090,0
2	Чернігівська	42468,5	1111	1085	290,3		327,9
3	Вінницька	4704,6	23,6	2251	4726,4		492,6
4	Харківська	74151,5	1904	1864	6412,4		1376,5
5	Дніпропетровська	71669,4 ¹⁾	1159	1128	4032,2		915,3
6	Одеська	68324,6	1174	1155	3419,1		831,7
7	Донецька	51859,3	888	797	4174,0		2016,4
8	АМСРР	8429,2	228	223	609,5		77,3
	Всього по Україні	436656,5	11390	11074	32680,7		7127,7

Частина сторінки з видання «Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Харківської області» із вказівкою на територію і кількість населення станом на 1 січня 1932 р. Завищені цифри з цього довідника С.Сосновий використав як базові для оцінки втрат від голоду у 1932 р. Упорядники довідників визнавали недосконалість наведених у них даних.

Розрахунки С.Соснового здобули найбільше визнання у середовищі української діаспори і саме звітти, вже без прив'язки до прізвища дослідника, набули поширення в суспільному дискурсі сучасної України. Втім, ці підрахунки були все-таки одними з багатьох. Загалом у середовищі української діаспори лунали оцінки від **2-3 млн до 14-15 млн**. Причому чим кваліфікованіший був автор підрахунків, тим менша називалася цифра. Приміром, авторитетний фахівець у сфері географії та статистики Володимир Кубійович називав **2-3 млн.**, а відомий український економіст Всеволод Голубничий зауважував, що кількість загиблих від Голодомору **не могла бути більшою ніж 3 млн**. При цьому фахівці спиралися на результати переписів **1926** та 1939 років, а також враховували, що окрім Голодомору на демографічну ситуацію впливали ще й інші фактори, насамперед розкуркулення з висилкою у північні регіони СРСР у 1930-1931 рр., репресії, депортації, зниження народжуваності тощо. Надвисокі ж цифри засновувалися на вже згаданих **оцінках-враженнях**, при формуванні яких демографічна статистика не застосовувалася. Врахувати зауваги усіх сторін спробував Роберт Конквест, який у своїй відомій книзі «Жнива скорботи» оцінив кількість загиблих від Голодомору в Україні в **5 млн. осіб**. Зауважимо, що оцінки третього типу до цього часу часто використовуються.

Правда про голод на Україні в 1932—1933 роках

ЗАГАЛЬНІ УМОВИ В 1932 Р.

Українське селянство не бажало працювати в колективах, де продукти його праці більшість безсоромно грабували. Перед більшовицьким диктатором стояло завдання, не зупиняючись перед найжорстокішими заходами, примусити його працювати.

Голод на Україні в 1932-33 році і був саме таким заходом.

Ми категорично твердимо, що голод 1932-33 року було організовано штучно. Справа, за історико-географічними умовами 1932 рік не був нестачею врожаю, навпаки, до 1931 року.

В 1932 році подолуни була недостатня кількість опалів, була мисова посуха, хоча в інших місцях опалів було й досить. В усюкому разі, з боку природних умов нічого катастрофічного в 1932 році не було.

Населення потрапляло в критичне становище. Значний обсяг хлібопродуктів у 1930 та 1931 роках з одного боку примусило селянство ліквідувати всі свої хлібні запаси попередніх років, з другого — більшовицькі верховоди не утрималися настрій: «Ми колексу, зробили все».

Не дивно тому, що в 1932 році нечисленна «рда» більшовицьких уповноважених, що наїлися по всіх селах і хуторах України, наклали на українського селянина з вимогою: давай хліба, хоч цього року хліба було зобов'язано жмень, ніж у попередні роки.

І воно, та більшовицька орда, діяла на столі, небагато, дослідуючи продукт свого колексу, нежареного, кровопивця Сталіна.

Спочатку забрала з колективних кооператив, що не було досі, ролізне колективізм на трудові, потім забрала фуражний фонд дані

В наслідок перебігалих заходів план організації голоду, як з боку техніки проведення, так і щодо результатів, було виконано більшовицькими цілком.

Чого ж коштував цей черговий захід соціальної атаки українському народові, українському селянству? Скільки людських душ пошло з голоду?

РОЗМІРИ НИЦЕННЯ НАСЕЛЕННЯ В 1932 ТА 1933 Р.Р.

Дати пряму відповідь на те, скільки загинуло на Україні жертв голоду, не можна. Це неможливо, адже більшовицькі, щоб приховати свій злочин, не тільки не заохочували ніяких матеріальних, а навіть літературних, наукових досліджень, а навіть жорстоко переслідували.

Кількість жертв голоду в 1932-33 роках не зменшувалась і розширювалась і надалі такими темпами, як в 1944-45 роках. На 1 січня 1933 року на 6 мільярдів 38,425,000 населення. В дислоції ж на 17 січня 1933 року (час останнього перепису) кількість населення на Україні становила лише 30,960,200 душ.

Отже виходить, що нестача населення на Україні в наслідок голоду 1932-1933 років становить 7,465,000 людей.

Оцю цифру так і треба розуміти: коли б на Україні в 1932-33 р.р. не був організований голод, то в 1933 році ми мали б не 30,960,000, як виявилось в наслідок перепису людності, а 38,425,000 душ населення, тобто майже на 7,5 млн. більше.

Проте, це не значить, що в 1932-33 роках загинуло менше 7,5 мільйонів. Втрата населення, що становить 7,5 млн., складатиметься з двох загиблих з голоду в 1932-33 роках і з населення,

Назва та частина тексту статті С.Соснового про Голодомор в Україні.

- Оцінки-розрахунки з використанням перевірених базових значень. Результати переписів завжди слугують базою для усіляких подальших підрахунків. На відміну від голоду 1921-1923 та 1946-47 рр., Голодомор 1932-

1933 рр. потрапив у «вилку» між **переписами**, під час якої не було інших велетенських демографічних втрат. Це сприяло визначенню кількості померлих саме від голоду. Відкриття статистичних відомостей періоду 1930-х рр. і, насамперед, репресованого перепису 1937 року, дозволило уточнити базові для оцінки демографічних втрат значення. Зокрема, стало зрозуміло, що перепис 1939 р. сфальсифіковано, а використовувані у 1931-1933 рр. дані поточного обліку були значно перебільшеними. До числа дослідників, оцінки яких можна віднести до четвертого типу, ми відносимо тих науковців, які намагалися якомога повніше використати ці уточнені відомості. Зрозуміло, що **хронологічно цей тип оцінок починається з часу відкриття радянських архівів**, яке почалося в останні роки існування СРСР.

Однак навіть відчутне поповнення джерельної бази не принесло безперечної ясності із визначенням втрат від Голодомору. Тому знову **йшлося про оцінки втрат**. Причиною цього були як недоліки поточних статистичних підрахунків у міжпереписний період, так і наявність інших чинників, які впливали на динаміку зміни кількості населення. Тому загальні результати цих підрахунків у фахівців різняться, хоча вже не такою мірою, як це було до відкриття згаданої статистики. Відмінності головним чином зумовлені відсутністю беззаперечних даних по міграції населення і різними підходами до її оцінки. Підрахунки провідних фахівців продемонстровано наступною таблицею:

Оцінки втрат через надсмертність унаслідок голоду в Україні

Автор	Рік публікації	Період	Втрати через надсмертність (млн осіб)
Пирожков С., Перковський А.	1989	1927–1938	4,0
Кульчицький С.	1989	1932–1933	3,5
Рудницький О.	1990	1932–1934	3,8
Андреев Є. та співавтори	1998	1933	4,0
Віткрофт С.	2001	1932–1933	3,0–3,5
Валлен Ж. і співавтори	2002	1927–1938	2,6
Максудов С.	2010	1927–1938	3,7
Рудницький О. та співавтори	2015	1932–1934	3,9

Означена таблиця запозичена із статті «**Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки**» за авторством Наталії Левчук, Тетяни Боряк, Олега Воловини, Омеляна Рудницького та Алли Ковбасюк. У таблиці вони означені як «*Рудницький О. та співавтори*». Цей колектив науковців ретельно дослідив великий масив документів, у тому числі і малодоступні для українських істориків поточні дані демографічної статистики за 1929-1939 рр. Було враховано різноманітні міграційні потоки та застосовано фахові методи підрахунку. Результати досліджень були оприлюднені у низці праць, які доступні у мережі. Зокрема, методи підрахунку детально аналізуються у статті “Демографія штучно викликаної людської катастрофи: масовий голод 1932–1933 рр. в Україні” (див **тут і тут**). За оцінками цих вчених у **1933 р.** від Голодомору загинуло **3 млн. 530 тис. осіб**. У **1932 р. від голоду померло 250 тис. осіб**, а в **1934 рік – близько 160**

тис. Усього за три роки – **3,9** млн. та ще **0,6** млн. ненароджених, або, як ще їх означають, «опосередкованих втрат», тобто **загальні втрати – 4,5 млн.**

Здавалося, що після появи фахових підрахунків подолано шалений різнобій в оцінках, який заважав консолідованій позиції української сторони у спробах міжнародного визнання Голодомору геноцидом. Однак у цьому році розгорнулася широка кампанія, спрямована на знецінення результату копіткої праці демографів та зроблено спробу повернути у публічний дискурс як мінімальної цифри **у 7 млн. загиблих.** При цьому відбулося часткове повернення до вже, здавалося б, остаточно відкинутих як аргументи оцінок попередніх типів. Фінальним акордом таких спроб стала Міжнародна науково-практична конференція «Голодомор 1932 – 1933 років: втрати української нації», яка відбулася 4 жовтня 2016 р. у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. У розісланому за результатом роботи конференції прес-релізі наголошувалося на тому, що втрати від Голодомору в Україні «**щонайменше 7 мільйонів**» і це, мовляв, «науково встановлено». **При цьому у конференції не взяв участь жоден науковець, який професійно вичав тему, мав відповідні публікації у фахових виданнях та озвучував меншу цифру.**

Нічого не маємо проти корекції кількісних втрат як у сторону збільшення, так і в сторону зменшення. Однак це можливо лише у випадку введення до наукового обігу перевірених і невідомих раніше документів, тоді як **запропоновані цього року аргументи не відповідають цим критеріям.** Жодним чином не можуть спростувати оцінки демографів посилання на неіснуючий «**перепис сільського населення 1931 року**» та вказівки на «нові дані», якими виявилися давно відомі, в тому числі і українським демографам і згадувані ще 1942 р. у статті С.Соснового довідники з основних статистично-економічних показників господарства районів усіх областей України. Принагідно зазначимо, що **упорядники цих довідників визнавали їх такими, що потребують корекції.** Окрім того, на конференції пролунав заклик віднести до загиблих від Голодомору усіх померлих у 1932-1934 роках людей, тобто не враховувати рівень природної смертності, а це **1,6 млн.** за три роки. Інакше кажучи, було запропоновано вважати, що якби не було Голодомору, то у 1932-1934 роках люди не помирили б. Незгода з такою пропозицією оцінювалася як вияв «аморальності». **На наш погляд, такий підхід до проблеми не має нічого спільного з наукою, а критерієм «моральності» не може вважатися схильність до пересмикування цифр і фактів будь якого, в тому числі і трагічного характеру.**

Картина **Валерія Франчука** “Жнива голоду” (2000)

Підводячи підсумки огляду оцінок демографічних втрат в Україні від голоду та Голодомору у 1932-1934 рр. підкреслимо, що на сьогодні найбільш аргументованими є розрахунки демографів, які вказують на сукупну цифру **3,9 млн. прямих втрат та ще 0,6 млн. опосередкованих (ненароджених) за три роки**. Ці розрахунки враховують не лише максимальну кількість показників, а й недоліки та здобутки попередників.

Саме з консолідованою позицією, а не з постійним суперечками та неаргументованими оцінками втрат можна відновити кампанію за міжнародне визнання Голодомору геноцидом. Інакше у представників міжнародної спільноти будуть усі підстави сказати щось подібне до того, що, за спогадом співробітника Інституту історії України професора Руслана Пирога, мовив один відомий російський професор:

«Пригадався вже такий далекий 1993 р. Тодішній посол України у РФ Володимир Крижанівський організував дискусію українських та російських науковців на тему голоду 1932-1933 років. Коли зайшла мова про кількість жертв, С.Кульчицький назвав цифру 3,5-3,7 млн. У дискусії брали участь українські політики. Вони спізнювалися, брали слово і називали чисельність жертв голоду – 7, 10 і навіть 15 млн. (з врахуванням ненароджених). Цим скористався проф. Івницький, зауваживши: **«Братья-украинцы, вы-то сами разберитесь. Нельзя же так разбрасываться миллионами своих соотечественников»**. В цих словах є глибокий сенс. Не личить нам, навіть якщо це лише в оцінках, розкидатися мільйонами українців.